

Климончук В. Й.

*Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

ВЗАЄМОДІЯ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ТА ІНСТИТУЦІЙНОЇ ФОРМ ПОЛІТИЧНИХ СВОБОД У ПАРАДИГМІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ

У статті досліджено взаємодію антропологічної та інституційної форм політичних свобод у парадигмі українського націогенезу. Через дихотомію «нація—індивід» продемонстровано особливість співвідношення антропологічних та інституційних форм свободи, історичну тенденцію їхнього становлення, зачасти суперечливі форми вияву, складні процеси трансформації, інституційні утворення політичного змісту, як то— держава, політичні відносини, інститути ідеологічного й управлінського характеру, соціальні та громадянські інститути.

Ключові слова: політичні свободи, український націогенез, політичні інститути, національна свідомість.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність дослідження полягає в тому, що у процесі розвитку людства політична свобода стала однією із загальноновизнаних, абсолютних, найвищих соціальних цінностей. Її визнання та практичне здійснення є основним критерієм і першоосновою відкритого громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави; неодмінною умовою функціонування всіх інших видів свобод, оскільки вони становлять основу системи демократії і виступають гарантією громадянських, індивідуальних, соціально-економічних прав; запорукою свободи від втручання держави в особисте життя людини.

Багато дослідників як минулої доби, так і сучасності відводять свободі роль основної, базової цінності суспільного життя, з якою повинні бути узгоджені та якій повинні бути підпорядковані інші, хоча й не менш вагомі для людства цінності, такі як: демократія, рівність, справедливість, суспільний добробут тощо.

У кожную добу, а особливо у періоди суспільних змін, свобода потребує не тільки практичного вирішення через інститути влади, а й, що є не менш важливим, ціннісного наповнення. Маючи на увазі зазначене, метою даного дослідження є з'ясувати особливості взаємодетермінованості антропологічної та інституційної форм політичних свобод, визначити їхні історично домінуючі ролі та критерії.

Аналіз останніх досліджень. Історіографічне осмислення антропологічних та інституційних вимірів політичних свобод в українському націогенезі ґрунтується на історично достовірному вихідному масиві, з урахуванням багатого наукового доробку, який накопичувався поколіннями.

Окремої групи першоджерел у запропонованій класифікації потребують розвідки, присвячені українському націогенезу через утвердження національних типів культури, політики, владних відносин, інституційних утворень в їхньому державному завершенні М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Донцов, П. Куліш. Для аналізу особливостей інституалізації політичних свобод в історії формування української державності було використано наукові напрацювання Г. Вернадського, Д. Дорошенка, О. Єфіменко, І. Лисяка-Рудницького, Н. Яковенко. Важливе значення для осмислення досліджуваної проблеми мають напрацювання В. Андрушенка, І. Варзара, В. Горбатенка, В. Денисенка, М. Михальченка, І. Кресіної, А. Романюка, С. Римаренка, О. Рудакевича.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Дослідження антропологічної та інституційної форм політичних свобод переконує, що між ними існує тісний діалектичний зв'язок: система антропологічних свобод породжує систему інституційних свобод, а вже в подальшому русі вони починають детермінувати одна одну, і початкова активність антропологічних свобод може нівелюватись (насправді так і відбувається) за рахунок інституційних форм буття людини та свобод, котрі декларуються ними як суб'єктами політики.

З нашого погляду, тут важливо те, що відчуження антропологічних форм свободи на рівень інституцій відбувається неоднаково. Приміром, відчувачувальний рух антропологічних свобод до державних та владних інститутів здійснюється інтенсивніше з обов'язковою умовою формалізації персональних свобод (формалізуючою основою тут є сама влада, опосередкованість відносин, юридичні й правові норми та ін.). Одночасно набагато легший та менш формалізуючий відчувачувальний рух антропологічних свобод до соціальних структур, котрі становлять суть і вияв громадянського суспільства. Отже, можемо стверджувати,

що в розвинутому стані громадянського суспільства антропологічні свободи не гублять своєї чутливості у всій сукупності суспільних відносин. Вони зберігають персоніфіковане забарвлення (це зауважували Дж. Локк, Т. Гоббс, Ф. Бекон), не гублячи його змісту, форм, а головне — способів реалізації.

Взаємозв'язок між антропологічними й інституційними політичними свободами можемо відстежувати від політичних інститутів та процесів. Особливість його, на наш погляд, у тому, що він утрачає природно-антропологічне забарвлення, постаючи у своїй формалізованій іпостасі. Закон, норма, право, управлінське регулювання, ідеологічний вплив — своєрідні механізми та способи транзиту інституційних форм свободи до індивідуальних, персоніфікованих форм і способів життя. У цій трансляції інституційованих форм свободи важливим стає принцип когерентності, тобто синхронізування інтересів, цілей, цінностей індивіда та суспільства з діями владних інститутів і структур. Особливо цікавий у дослідницькому сенсі аналіз співвідношення антропологічних та інституційних принципів свободи на рівнях «людина — нація», «нація — людина» в їхньому зародженні й історичному розвитку.

Досліджуючи проблему політичних свобод в українському націогенезі, зазначимо, що «українська цивілізація зароджувалася як етнічна, вона вбирала в себе частину населення Київської Русі... У формі етнічної цивілізації вона існувала в періоди, коли не мала державності» [1, с. 277]. Виникнення української нації — вищої форми політичної самоорганізації народу та самодетермінованої соціокультурної системи — є завершеним моментом етногенезу і соціогенезу. Зв'язки й відносини, котрі об'єднують спільноту в націю, не зводяться до їхнього формального функціонування, а допомагають творенню національної свідомості, самосвідомості, національної ментальності й духу, зрештою, національного патріотизму.

В ході дослідження політичної свободи через категорію «український націогенез» методологічною засадою є висновок М. Драгоманова: «Треба оглянути історію нашу совокупно в усі її доби: княжо-городську, феодално-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділенням цісарсько- й конституційно-австрійської) — і в усякій з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культури в історії, культурі європейській..., рівняючи її з історією других народів Європи» [2, с. 617].

Варто акцентувати, що російська історіографія істотно деформувала політичну історію українського народу. «Таким чином новітню Україну позбавляють історичних підвалин,— аргументував І. Лисяк-Рудницький, — і вона, так би мовити, зависає в повітрі» [3, т. 2, с. 44].

М. Грушевський виробив новий погляд на політичну історію українського народу, незалежний від московської державницької ідеології, надавши історії України обґрунтованішого й систематичнішого погляду. Найважливіша ідея, яку прагне утвердити мислитель, розглядаючи історію України, є та, що сам народ залежно від політичного самоусвідомлення набуває в державній самоорганізації повного й довершеного життя. Він відтворив історію українського народу як вільного у своїй самодостатності й історію боротьби за власну політичну свободу.

Ніщо в історичних працях М. Грушевського не викликало стільки протесту й несприйняття московських істориків, скільки проукраїнський національний погляд. Цього не можна випускати з уваги, коли порівнювати українську політичну культуру, з її засадами народовладдя, та російську, з її монархічною традицією.

Різким контрастом до промосковської історіографії стосовно політичного устрою Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави є праці І. Лисяка-Рудницького, котрі мають суттєве значення для дослідження політичних свобод в українському націогенезі. Він ґрунтовно проаналізував політичні інститути в українському націогенезі, дійшовши висновку: 1) в Київській Русі «монетарна економіка» була домінантною, тому не існувало й феодалізму; 2) в Київській Русі панував «дух свободи»; 3) Польська держава закріпачила селян, які століттями жили вільно й не знали над собою панівної верстви; вони повстали проти чужоземної держави й організувалися в національно-визвольній війні. «Етос й естетичне чуття українського народу, — стверджує вчений, — закорінені в духовній традиції східного християнства» [3, т. 1, с. 8]. Цілком справедливі, на наш погляд, висновки І. Лисяка-Рудницького, що «політичний візантизм залишився цілком чужий Київській Русі. Візантійська теократія згодом прищепилася в Московському царстві, де вона сполучилася з державною організацією, сформованою на зразок орієнтального деспоту Золотої Орди» [3, т. 1, с. 8]. Це міркування позбавляє підстав промосковсько орієнтованих істориків констатувати, нібито царська влада Московії була спадкоємцем політичної традиції Київської Русі.

На основі історичних фактів і подій І. Лисяк-Рудницький обґрунтовує: український націогенез, починаючи від антів-слов'ян і до козаччини,

набував політичного визначення в геополітичному просторі, маючи власний суспільно-політичний устрій, в якому свободи забезпечувались місцевими організаціями самоврядування. У підсумку—він бачить історію української нації з перервами внаслідок окупації її території іншими державами. Цілком справедливою є критика ним концепції «неісторичних націй», до складу котрих належала й Україна. Співвідношення національної історії в часі І. Лисяк-Рудницький розуміє не як перерваність того чи іншого зв'язку з минулим, а як тимчасове позбавлення українського народу його державності: «Поняття «неісторична нація»... не значить, що вона взагалі не має історичної минувшини, тільки що вона зазнала глибоких і довгих перерв у своєму розвитку» [3, т. 1, с. 21]. Дослідник виокремив історичні дати переривання українського націогенезу—«після Люблінської унії у 16 ст. і вдруге після ліквідації козацької України в 18 ст» [3, т. 1, с. 21]. Він відкидає висновки, нібито неісторичні нації цілком відрізняються від історичних і вважає: «Помилково було б думати, що між трьома фазами існування української нації взагалі не було ніякого генетичного зв'язку... Це були процеси одного суб'єкта: української нації в її ставанні» [3, т. 1, с. 21].

Отже, історичне минуле, незважаючи на перерваність, є минулим живим, яке підтримується історичною пам'яттю, духовною культурою, побутом і ментальністю українського народу. Історична зміна національних політичних інститутів на інститути держав-загарбниць виявилася не загибеллю народу, а його несприятливими умовами виживання, інтегруванням у нову політичну систему. Із цієї доктрини випливає, що народ, якого імперські держави позбавили власної держави, не стає індиферентним до власного минулого і принагідно вдається до заходів свого звільнення, аби відновити політичні свободи у формі національно-державного суверенітету. Історичне минуле для національно свідомої спільноти, котру позбавили її суверенітету, обов'язково незабаром має дієво постати. Тож особливістю національної самосвідомості є те, що вона просякнута безпосередньо національними почуттями, зокрема національного патріотизму, який відає не лише про свою історію, а й про своє майбутнє.

І. Лисяк-Рудницький розглядає націю вільною в майбутньому, пов'язуючи своє бачення з бажанням досягти самостійності. Нація, згідно з його концепцією, повинна спочатку випродукувати для себе істотно науковий і самостійний шлях до революції. Так було в Національно-визвольній війні Б. Хмельницького і в другій половині XIX ст. Чимало представників української інтелектуальної еліти ще задовго до рево-

люції завдяки вивченню власної національної історії піднесли самосвідомість українського народу до рівня національної політичної суб'єктності, тобто до усвідомлення національної ідеї свободи. Задовго до того, як у Росії почався рух за національно-культурну автономію України, в Галичині національно-патріотична інтелігенція оприлюднила засади національної ідеї, яка була покликана об'єднати всіх українців на боротьбу за політичну свободу. Цю концепцію націогенезу знову ж таки чітко обґрунтував І. Лисяк-Рудницький.

Простеживши розвиток історичної думки про формування української нації та її політичних інститутів, котрі забезпечували найголовніші свободи, виявляємо, що «українські історики з-поза СРСР, наслідуючи своїх народницьких попередників із 19 ст., звичайно говорять про «княжу добу», «литовсько-польську добу», «козацьку добу» і, нарешті, про «добу національного відродження» [3, т. 1, с. 3]. Вони засвідчили приклад дослідження політичної історії в її справжньому, а не надуманому варіанті. З їхньої періодизації випливає, що спадкоємцем Київської Русі є Галицько-Волинське князівство, відтак — Литовсько-Руське тощо. Демократичні традиції Київської Русі, відповідно до цього методологічного погляду, існували в Галицько-Волинському князівстві. Фактично в Галичині боярська верства, наслідуючи приклад закріпачення селян у сусідніх Угорщині й Польщі, почала привласнювати землі сільських громад та закріплювати на них селян. Данило Галицький, дотримуючись традицій Київської Русі, зупинив політичну акцію закріпачення селян, а бояр, котрі це робили, відправив до Угорщини. Водночас він дбав про розвиток міст, ремісництва, торгівлі й збереження норм народоправства. Феодалізм був започаткований у Великому князівстві Литовському. Проте його особливості виявлялися уже наприкінці існування Литовсько-Руської держави.

Перша з них полягала в тому, що в нагороду за службу шляхта впродовж XV ст. отримала низку привілеїв, які забезпечували їй права власності й особисті, звільнення від податків та інші пільги, участь в органах земського управління. Ці права були закріплені в земських статутах, а згодом модифіковані на державній основі. Тож у підсумку з'ясовується, що «православно-руська шляхта переважала, хоча й не домінувала у центральному уряді» [3, т. 1, с. 50]. Доречно зауважити: у литовську добу політичні свободи руської народності були збережені й зміцнені.

І. Лисяк-Рудницький вважає, що «система польської «шляхетської демократії», введена на Україні, була в основному нефеодалною у її

інституційно-правних і політичних аспектах: вона включала рівноправність всіх шляхтичів (тобто скасування феодальної ієрархії)» [3, т. 1, с. 50]. Це одна з головних інституціонально закріплених політичних свобод для історично сформованого політичного прошарку. Водночас феодалізм у межах литовсько-руської державності мав особливості в економічній сфері. «Великі землевласники і середня шляхта в гонитві за прибутками продукували на експорт. Цей перехід від прожиткової економіки до орієнтованої на ринок сільськогосподарської продукції призвів до посилення панщини і до організації плантаційного типу фільваркового господарства» [3, т. 1, с. 50]. Ось чому посилення панщини на руських землях спричинило шалений спротив серед селян, котрі мали традиційно утверджені свободи.

Оскільки в історичній пам'яті руських селян минуле було усвідомленим, тобто живим спогадом, то політична зміна одного способу господарювання, в межах якого селяни були вільними дворогосподарями, на інший, що передбачав їхнє поневолення у формі панщини, спровокувала селянські повстання. Основна причина повстання 1648 р. — значне селянське невдоволення у Речі Посполитій. Фактично селянське повстання було спричинене посиленою панщиною, тобто економічною експлуатацією. Протестний мотив селян слухний, хоча він не заперечує суто політичного. Пам'ятаючи й усвідомлюючи ідентичність до Київської Русі та розуміючи політичні й економічні свободи в минулому, селяни дуже швидко переорієнтувалися в цілях повстання і трансформували мотиви у національно-визвольну боротьбу. Отже, політичний акт повстання і спогад історичної думки спричинили видозміну гніву до панів-експлуататорів на гнів до Речі Посполитої за національне визволення. «Проте Хмельниччина, — констатує І. Лисяк-Рудницький, — є не тільки не «антифеодальним» селянським бунтом, але скоріше війною за національне визволення, у якій брали участь усі прошарки населення, за винятком магнатів та їхніх службовців» [3, т. 1, с. 51].

Зазначимо, що киеворуська стадія українського націогенезу разом з литовсько-руською добою характеризувалась збереженням політичного статусу свобод унаслідок договірних відносин з представниками литовської політичної еліти. Це дало змогу не лише зберегти, а й піднести «вагу українства до такої міри, що все діловодство в Литовській державі вели українською мовою» [4, с. 29]. На цьому відтинку політичної історії української нації простежується генетичний зв'язок збереження і традиціоналізація набутих політичних свобод у процесі

становлення та розвитку політичних інститутів забезпечення політичних свобод територіальних громад, різних соціальних верств і окремих громадян. Водночас ця стадія націогенезу засвідчує, що московська державність розвивалась у відриві й не стала спадкоємцем політичної культури Київської Русі.

Українська національна свідомість завжди берегла пам'ять про козацьку добу. Козацький дух слугує для української нації дорогоцінним внеском до націогенезу та розуміння політичних свобод. Національні почуття причетності до козацької доби мають для українців духовну підвалину свободи.

Найвизначальнішим, на думку О. Оглобліна, в козацькому суспільно-політичному устрої, який контрастував зі середньовічним уявленням про абсолютистську державницьку організацію, було: по-перше, несприйняття феодалної залежності селян; по-друге, заперечення форм станової соціальної нерівноправності; по-третє, козацька політична самоорганізація утвердила рівність у правах на володіння землею та сільськогосподарськими угіддями, право всіх людей вільно вибирати вид занять, необмежений вступ до козацьких лав, незалежно від соціального статусу. Він також утвердив у суспільній свідомості думку, що козацтво було суспільно-політичною силою, яка усвідомлювала себе спадкоємцем Київської Русі й боролася за відродження української державності. Цей новий погляд на історію козащини уможливує бачення не лише політичних свобод Запорозької Січі, а й їхнього зв'язку з вольностями Київської Русі, Галицько-Волинського та Великого Литовсько-Руського князівств [5].

У зв'язку з цим згадаємо працю М. Чубатого «Огляд історії українського права» [6]. Стрижнем історичної ідеї українського права була ідея вольності, яка утвердилася в Київській Русі й пройшла через усі історичні метаморфози до козащини. Остання, на переконання М. Чубатого, поєднала ідею вольностей із визвольною боротьбою за національно-державницький суверенітет. Під час національно-визвольної боротьби Б. Хмельницький та його соратники дійшли усвідомлення про соборність українського народу й утвердження вольностей для селянства.

На наше переконання, політичні свободи української нації в процесі її становлення та розвитку доцільно розглядати як видозміну історичного досвіду і не тлумачити націогенез у його розірваному на періоди вимірі. Адже суспільно-політичний досвід нації не зникає, не відходить у минуле, він залишається в ментальності, культурі, діяльності.

Усвідомлення себе нацією в сьогоденному вимірі завжди репрезентує «тепер» і «тодішнє».

Політичні свободи—неодмінна передумова бачення національного майбуття. Однак ці свободи постають у різних абстрактних іпостасях з певним наявним змістом, який конкретизується практикою, адекватною до суспільних вимог. Кожна нація за суттю, саме як суб'єкт суспільно-політичної дії, є творцем власних свобод. Пізнання себе, своїх реальних потенцій і свободи—необхідні, взаємозумовлені передумови національного життя. «Українська політична цивілізація,—наголошує М. Михальченко,—існувала лише в періоди повноцінної державності України. Деякий період (1919–1991 рр.) вона існувала як сурогат політичної нації. У такій якості вона входила до ООН у 1944–1991 рр., коли начебто була «союзною республікою» в складі СРСР, а насправді провінцією більшовицької імперії, замаскованої під красиву назву—Союз Радянських Соціалістичних Республік. Відновилась українська політична цивілізація як повноцінна...» [7, с. 277].

Об'єктивний світ життєдіяльності нації—це, по-перше, її власний соціокультурний, виробничий і суспільно-політичний простір; по-друге, геополітичне середовище, тісно пов'язане з життям нації. Тією мірою, якою нація свідомо розбудовує всі сфери життя, керуючись розумінням національних інтересів, бажаного та необхідного, вона висновує перспективу національної ідеї. Остання визначає не лише горизонт бачення майбутнього національного життя, а й впливає на формування політичних цілей, стратегії, тактики життєдіяльності з майбутнім вектором прогресу. Національна ідея відкриває нації та її громадянам головну мету нинішньої життєдіяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Через дихотомію «нація—індивід» висвітлено особливості співвідношення антропологічних та інституційних форм свободи, історичну тенденцію їхнього становлення, зачасту суперечливі форми вияву, складні процеси трансформації, інституційні утворення політичного змісту, як то—держава, політичні відносини, інститути ідеологічного й управлінського характеру, соціальні та громадянські інститути. Особливості інституалізації політичних свобод в історії становлення української державності полягають у неперервності наповнення перетворюючо-діяльнісних практик культурно-національним змістом реальних або гіпотетичних політичних інститутів та інституцій.

Список використаних джерел:

1. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко.—Дрогобич: Відродження, 2004.—488 с.
2. Драгоманов М. Вибране / М. Драгоманов; упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри.—К.: Либідь, 1991.—688 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький.—К.: Основи, 1994.—Т. 1.—520 с.—Т. 2.—573 с.
4. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля / Л. Лук'яненко.—К.: МАУП, 2003.—296 с.
5. Оглоблін О. Думи про Хмельниччину / О. Оглоблін.—Нью-Йорк: [б. в.], 1957.—87 с.
6. Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права / М. Чубатий.—Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 1947.—Ч. 1: Записки за викладами на тайнім українськiм університеті у Львові в рр. 1920–1923.—176 с.
7. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко.—Дрогобич: Відродження, 2004.—488с.

Стаття надійшла до редакції 28.01.2015 р.

Климончук В.Й. Взаимодействие антропологических и институциональных форм политической свободы в парадигме украинского нациогенеза

В статье исследуется взаимодействие антропологической и институциональной форм политических свобод в парадигме украинского нациогенеза. Через дихотомию «нация—индивид» продемонстрирована особенность соотношения антропологических и институциональных форм свободы, историческая тенденция их становления, противоречивые формы проявления, сложные процессы трансформации, институциональные образования политического содержания: государство, политические отношения, институты идеологического и управленческого характера, социальные и гражданские институты.

Ключевые слова: политические свободы, украинский нациогенез, политические институты, национальное сознание.

Klimonchuk V. Interaction anthropological and institutional forms of political freedom in the paradigm ukrainian nation-building

This article explores the interaction of anthropological and institutional forms of political freedoms in the Ukrainian Nation-building paradigm. Due to the dichotomy of «nation—individual» feature demonstrated value of anthropological and institutional freedom, historical tendency of their formation, Too often contradictory forms of expression, complex processes of transformation, institutional formation of political content—such as the state, political relations, institutions and ideological managerial, social and civil institutions.

Keywords: political freedom, Ukrainian Nation-building, political institutions, national consciousness